

sûf, VII, 63; XIII, 84; XIV, 113; XX, 141; Kâsânî, *Bedâ'îf*, V, 172-173; VII, 170-171, 173; Nevevî, *el-Mecmû'*, IX, 159; Karâfî, *el-Furûk*, Kahire 1347, III, 226-227; a.m.f., *ez-Zahîre* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1994, I, 159-161; Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebjînü'l-hakâ'ik*, Bulak 1314, IV, 131; Andreas B. Schwarz, *Medeni Hukuka Giriş* (trc. Hıfzı Veldet), İstanbul 1942, s. 143; Subhî Mahmesânî, *en-Nazariyyetü'l-âmmeli'l-mücebât ve'l-ukûd*, Beyrut 1948, I, 33; II, 7-8; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Fikhü'l-İslâmî fî şevbihi'l-cedîd*, Dimaşk 1967, I, 288-291; Necmettin Fezyoğlu, *Borçlar Hukuku*, İstanbul 1976, I, 32-46; Aytekin Atay, *Medeni Hukuka Giriş*, İstanbul 1980, s. 317; Selâhattin Sulhi Tekinay, *Borçlar Hukuku: Genel Hükümler* (haz. Sermet Akman v.dğr.), İstanbul 1988, s. 44-65; Süleyman Kaya, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi* (yüksek lisans tezi, 2003), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 10-11, 15-16; "Ecel", *Mv.F*, II, 30-31.

BİLAL AYBAKAN

MUAMMA

(المعتمى)

Mesaj gizleme ve çözme yöntemleriyle klasik Arap, Fars ve Türk şiirinde içine isim gizlenmiş beyit ve kataları ifade eden bir terim.

Sözlükte "(bir şey) gizli, örtülü ve kapalı olmak" anlamındaki **amâ** kökünden türeyen ve **ta'miye** (sözü gizli ve örtülü söylemek, anlaşılma hale getirmek) **masdarından** ism-i mef'ûl olan **muammâ** bu nite-likteki sözler için kullanılır. Daha çok devlete ait gizli bilgilerin bir yere ulaştırılmasını sağlayan ilmî muamma ile şairler ve aydınlar arasında yaygın olan edebî muamma şeklinde iki çeşidi vardır. İlmî muamma, bir metni özel yöntemlerle sadece bilenlerin anlayabileceği bir hale dönüştürmekle gerçekleşir. Ebû Bekir es-Süfî, İbnü'd-Düeynîr, İbn Adlân ve İbnü'd-Düeyhim **terceme** kelimesini "ta'miye", **mü-tercemi** de "muamma" anlamında kullanırken İbn Vehb tercemeyi "tebdil ta'miyesi", Kalkaşendî ise "muammayı çözmek" mânasına almıştır. Ta'miye ve muamma için "ilmü'l-muammâ, ta'miyetü'l-hurûf, remz - mermûz, ibhâm - mübhem" gibi kelimeleri kullanan müelliflerin yanı sıra çağımızda daha çok "şifre" ve Arapçalaştırılmış bir şekil olan "teşfir" tercih edilmektedir.

□ ARAP EDEBİYATI. Eski çağlardan beri herkes tarafından öğrenilmesi istenmeyen bilgilerin gizlenmesini sağlayacak çeşitli yöntemlere başvurulmuştur. Kadîm Mısırlılar'ın milâttan önce 1900 yıllarında bilgileri gizli anlatma ve yazmayı bildikleri, harf yerine bazı özel şekiller

kullandıkları ve bu hususta diğer uygarlıkları da etkiledikleri kaydedilir (Muhammed Merâyâtî v.dğr., I, 3). Çivi ve hieroglif yazılarıyla yazılmış metinlerde kriptografî yöntemlerinin uygulandığı tesbit edilmiştir. İbrânîler, daha Yeremya Peygamber döneminde (m.ö. 600-500) kriptografîyi kullanmışlardır. Câhiliye Arapları mesajlarını sadece zeki kimselerin anlayabileceği tarzda ifade etmek için remz, melâhin, maârîz gibi anlatım üslûplarına başvurmuşlardır. İslâmî devirde bu kavramlar zenginleştirilmiş ve elgâz, ta'miye, muhâcât, tevriye gibi örtülü ifade yöntemlerine başvurulmuştur (a.g.e., I, 3-4).

Mesaj gizleme ilmi olan ta'miye ile gizlenmiş mesajın çözüm tekniklerini konu edinen istihrâc-ı muammâ disiplinleri, II. (VIII.) yüzyılın yarısından sonra müslüman âlimler tarafından ortaya konulmuştur. Ayrıca resim ve heykel sanatlarının İslâm'ın ilk dönemlerinde yasaklanmış olmasının insanları dil ve edebiyata yönelttiğini, bu arada lugaz, cinas ve muamma gibi dil sanatlarının öne çıktığını söylemek mümkündür (Kahn, s. 93). Bu konuda ilk eseri *Kitâbü'l-Mu'ammâ* adıyla Halîl b. Ahmed'in kaleme aldığı rivayet edilir. Bunun ardından Câbir b. Hayvân *Hallü'r-rumûz ve mefâtihu'l-künûz*, Zün-nûn el-Misrî *Hallü'r-rumûz ve ber'ü'l-eskâm fî usûli'l-lugât ve'l-aqlâm*, Ebû Hâtim es-Sicistânî *Kitâbü'l-Mu'ammâ*, Ya'kûb b. İshak el-Kindî *Risâle fi'stihrâci'l-mu'ammâ* (*Risâle fi'l-esmâ'i'l-mu'ammât*), İbn Vahşiyye *Şevku'l-müstehâm fî mârifeti rumûzi'l-aqlâm*, İbn Keysân *Risâle fi'l-mu'ammâ*, Dâvûd b. Heysem et-Tenûhî *Risâle fi'stihrâci'l-mu'ammâ*, İbn Tabâtabâ *Risâle fi'stihrâci'l-mu'ammâ* ve Muhammed b. Saîd el-Mevsilî *Risâle fi'stihrâci'l-mu'ammâ* adlı kitaplarını telif etmişlerdir. Bu çalışmalar ilk üç asırda gerçekleştirilen tercüme faaliyetlerine dayanmaktadır. Çeşitli dillerden yapılan çevirilerin asıllarında mevcut simya, sihir, felsefe ve ilâhiyat gibi konulara ait bazı kitâbeler ve yazılar muamma kabilindendi. Nitekim Zün-nûn el-Misrî ile İbnü'l-İrâkî, *Hallü'r-rumûz* adlı eserlerinin girişinde kadîm uygarlıkların yazı ve kitâbelerinin lugaz ve muamma türünden bilgiler ihtiva ettiğini, eserlerini bu tür gizli bilgileri çözmek için kaleme aldıklarını belirtmektedirler. İbn Vahşiyye de *Şevku'l-müstehâm*'ında eski ve yeni uygarlıklara ait doksan üç alfabenin harf, remiz ve sembollerini çözmüştür. Silvestre de Sacy'nin 1810'da bu eser hakkında neş-

rettiği bir makale, Jean-François Champollion'un Mısır hieroglif yazısının remizlerini çözmesinde en önemli yardımcısı olmuştur. Kindî, *İstihrâcü'l-mu'ammâ* risâlesinin girişinde filozof ve düşünürlerden birçoğunun nitelikleri meçhul resimlerden meydana gelen çalışmalarını ortaya koyduğunu, onları anlayabilmek için bu teknikleri bilmenin gerektiğini belirtmektedir (Muhammed Merâyâtî v.dğr., I, 214). İslâm devletlerinin çeşitli divan ve dairelerinin teşekkülü neticesinde resmî yazışmalarda bazı bilgilerin gizlenme zarureti, şifre dilinin uygulama yöntemleriyle bu dilin çözme tekniklerinin öğrenilmesini zorunlu kılıyordu. Nitekim bu alanlarda eser verenlerden Kindî, İbn Tabâtabâ, İbn Adlân ve İbnü'd-Düeynîr gibi müellifler kitaplarını yöneticilerin talebi üzerine kaleme aldıklarını belirtmektedir.

Mesaj gizleme ve çözme (şifre / deşifre) usullerine dair zamanımıza ulaşan ilk eser filozof Kindî'nin *Risâle fi'stihrâci'l-mu'ammâ*'sıdır. 1466'da yirmi beş sayfalık Latince risâlesiyle Leon Battista Alberti, Batı'da bu sahanın babası olarak tanıtılırken Almanya'da bu pâye 1508'de *Polygraphia* adlı eserini yazan Trithemius'a verilmektedir (Kahn, s. 126-136). Bunları Giovanni Battista Bellaso, Porta, Cardano ve Belaise de Vigenère'in çalışmaları izlemiştir. Amerikalı tarihçi David Kahn'ın *The Code Breakers* ve *On Codes* adlı eserleri muammanın tarihine dair önemli çalışmalardır. Batı dünyasında XX. yüzyılın başından itibaren bilgi şifreleme ve çözme ilimleri büyük önem kazanmış ve diplomasi, askerlik, emniyet, ticaret, bilgisayar gibi çeşitli alanlarda yoğun şekilde uygulanmıştır.

Harflere dayalı kriptografinin iki temel şifreleme yöntemi olan "yerine koyma" (ibdâl) ve "yer değiştirme" (kalb) sistemlerini ilk defa açık bir şekilde ayıran ve bu ikisinin birlikte kullanıldığı karma şifreleme sistemiyle neyin kastedildiğini açıklayan Kindî'dir. Şifrelerin çözüm teknikleriyle ilgili olarak Arap dilinde harflerin kullanıma sıklığına dayalı derecelerinin analizi ve istatistiği, kelimelerde bir araya gelen (itlâf) ve gelmeyen (iftirâk) harflerin analizi, hitabe ve mektupların başlangıç kısımlarında yer alan muhtemel klîşe kelimeler yöntemi ve uygulanması gibi kriptografinin temel esasları yine Kindî tarafından ortaya konulmuştur. Her iki sistemin kullanılmasına ilişkin eski ve yeni uygulamalarda birçok teknik geliştirilmiş, şifreleri çözmek için gerekli işlemler

MUAMMA

rin nasıl yapılacağına dair çeşitli eserler kaleme alınmıştır.

Genellikle şiirde görülen, şairlerin lafız temelinde bazı ipuçları vererek isimleri gizledikleri edebî muamma türünün Arap edebiyatında ilk örnekleri Kâdî el-Fâzıl, İmâdüddin el-İsfahânî, Selâhaddin es-Safedî gibi şair ve ediplerde görülür. Bunlardan önce de bir şeyin nitelikleri zikredilerek kendisinin sorulması esasına dayanan uygulamalara (lugaz) dair metinlere rastlanmaktadır. Bunlarda sorulan isimde nokta değişikliğinin yapılması (tas-hîf) ve tersten okunması (kalb) durumlarında kelimenin ne anlama geldiği, harflerinin sayısı ile tekil veya çoğulu ve benzeri şeylere dair lafzî ipuçları verilmektedir. İbn Uneyn'in "mişmiş" ve "simsim" (*Divân*, s. 149, 178), Endülüslü şair İbnü'l-Ceyyâb'ın "doğan, karınca, balık" (Makkarî, V, 451-454) lugazları, tabip İmâdüddin ed-Düneysirî'nin "Osman" ismi hakkındaki lugazı (İbn Ebû Usaybia, II, 271) bu türdendir. İlk örnekleri lugaz kapsamında görülen muamma sonraki asırlarda müstakil bir edebî tür haline gelmiştir.

Arap edebiyatında edebî muammanın teorisine dair X. (XVI.) yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan eserler arasında şu çalışmaları zikretmek mümkündür: Radıyyüddin İbnü'l-Hanbelî, *Kenzü men hâcâ ve 'ammâ fi'l-eḥâcî ve'l-mu'ammâ* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2746); Kutbüddin el-Mekkî en-Nehrevâî, *Kenzü'l-esmâ' fi keşî'l-mu'ammâ* (Süleymaniye Ktp., Hafîd Efendi, nr. 296); İbnü'l-Bekkâ el-Belhî, *et-Tırâzû'l-esmâ 'alâ Kenzî'l-esmâ'* (Zâhiriyye Ktp., nr. 7677) ve *Risâle fi'l-mu'ammâ* (Zâhiriyye Ktp., nr. 6257); Bahâeddin el-Âmilî, *Risâle fi 'ameli'l-mu'ammeyât ve'l-elğâz* (Bağdat Evkaf Ktp., nr. 5486/3); Selâhaddin b. Muhammed el-Kûrânî, *Nûru mişbâhi'd-deyâcî fi'l-mu'ammâ ve'l-eḥâcî* (Zâhiriyye Ktp., nr. 6257); Muhammed Murta-zâ ez-Zebidî, *Risâle fi uşûli'l-mu'ammâ*; Muhammed b. Ahmed el-Hanefî es-Semerkandî, *İzâḥu'l-kavâ'id fi 'ilmi'l-mu'ammâ* (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 2077, vr. 172-178; Şehid Ali Paşa, nr. 1991, vr. 66-72); İbrâhim b. İsâ el-Havrânî, *Cilâ'ü'd-deyâcî fi'l-mu'ammeyât ve'l-elğâz ve'l-eḥâcî* (Dimaşk 1882). Muammanın gerek tertibinde gerekse çözümünde tahsil, tekmil, teshîl ve tezyîl olarak anılan dört işlemle bunların kısimlarına dair teorik bilgiler, bu eserlerin yanı sıra Fars ve Türk edebiyatlarında da genellikle benzer şekillerde ele alınmıştır.

Beyan ilminde maksadın açıklıkla dile getirilmesi, muammada ise kapalı biçimde anlatılması amaçlanır. Muamma bir beyan mahareti niteliği taşıdığı için beyan ilmüne tâbi bir disiplin olarak kabul edilmiştir. Muammalar, usulünûn bilenlerle zekâ ve seri intikal sahipleri tarafından çözülmek üzere yazılır. Bu bakımdan toplumun ortak zekâsına ve örfüne uygun biçimde düzenlenir. Hiçbir şekilde çözülemeyen muammaların edebî değeri yoktur. Muammanın bedî ilmiyle ilgili tarafı şiirde edebî bir sanat olarak icra edilmesidir. Arap edebiyatı tarihinde lugaz ve muamma yazarları daha çok ikinci sınıf şairlerle edipler ve entelektüel kesim arasından çıkmıştır. Lugazda Arap şairleri üstün olmakla birlikte en güzel muamma örnekleri Fars şairleri tarafından verilmiştir (Siddîk Hasan Han, II, 513).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "amy" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1082-1084; Muhammed Merâyâtî v.dğr., *'İlmü't-ta'miye ve istihrâcü'l-mu'ammâ 'inde'l-'Arab*, Dimaşk 1407-17/1987-97, I, 3-89, 94-104, ayrıca bk. tür.yer.; II, 11-62, ayrıca bk. tür.yer.; Ya'kûb b. İshak el-Kindî, *Risâle fi'stihrâcî'l-mu'ammâ* (a.e. içinde), I, 94-97, 105-138, 201-210, 213-259 (metin); İbn Adlân, *el-Mü'ellef li'l-Meliki'l-Eşref* (a.e. içinde), I, 98-99, 139-155, 261-264, 267-307; İbnü'd-Düreyhim, *Miftâhu'l-künûz fi izâhi'l-mermûz* (a.e. içinde), I, 100-104, 157-197, 309-317, 321-365; *el-Makâletü'l-ülâ et-terâcimü's-sehle* (a.e. içinde), II, 68-78; İbn Vehb, *Risâle fi't-ta'miye* (a.e. içinde), II, 84-119; İbn Düneynî, *Maḳâsîdü'l-fuşûli'l-mütercime 'an halli't-terceme* (a.e. içinde), II, 123-232, 234-290; İbn Tabâtabâ, *Risâle fi'stihrâcî'l-mu'ammâ* (a.e. içinde), II, 293-321; Muhammed b. Hasan el-Cürhümî, *Min Kitâbi'l-Cürhümü fi'stihrâcî'l-mu'ammâ mine's-ş-şî'r* (a.e. içinde), II, 357-361, 381-383; a.mlf., *Risâle fi ta'miyeti'n-neşr* (a.e. içinde), II, 361-380, 383-390; İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâḥin* (nşr. İbrâhim Eftaeyyîş el-Cezâirî), Küveyt 1400/1980, s. 3 vd.; Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, s. 186-187; Ebû Ali el-Kâfî, *el-Emâlî*, Beyrut, ts. (Dârü'l-hikme), I, 6-7; Hamza el-İsfahânî, *et-Tenbih 'alâ hudûsi't-taḥşîf* (nşr. M. Es'ad Tales), Beyrut 1412/1992, s. 188-203; Ebû Hilâl el-Askerî, *Divânü'l-me'ânî*, Kahire 1352, II, 208-214; İbn Sînâ, *Esbâbü hudûşî'l-hurûf* (nşr. M. Hasan et-Tayyân – Yahyâ Mîr Alem), Dimaşk 1403/1983, s. 83-85, 126; İbn Uneyn, *Divân* (nşr. Halîl Merdem Bek), Dimaşk 1356/1937, s. 149, 178; İbn Ebû Usaybia, *'Üyûnünü'l-enbâ'*, Kahire 1300, II, 271; İbn Nübâte, *Serḥu'l-uyûn*, Kahire 1305, s. 147-150; Kalkaşendî, *Şubḥu'l-a'şâ*, IX, 229-248; Makkarî, *Nefḥu't-ṭib*, V, 451-454; Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ʿulûm*, Dimaşk 1978, II, 513; D. Kahn, *The Code Breakers*, New York 1979, s. 71-93, 126-150, ayrıca bk. tür.yer.; Abdülhâdî et-Tâzî, *er-Rumûzü's-sirriyye fi'l-mürâselâti'l-Mağribiyye 'abre't-târiḥ*, Rabat 1403/1983, s. 34, 51, ayrıca bk. tür.yer.; M. Faruk Toprak, "Klasik Arap Şiirinde Luğaz", *Nûsha*, sy. 3, Ankara 2001, s. 97-110.

İSMAIL DURMUŞ

□ TÜRK EDEBİYATI. Bir edebiyat türü olarak muamma "şiirde remiz, ima veya işaret yoluyla dolaylı şekilde bir isme delâlet eden söz" diye tanımlanmaktadır. Şiirde bir ismi lafzını örtülü biçimde tarif ederek gizlemeye ta'miye, gizlenen isme muammâ, muammayı söyleyene muammâ-gûy, çözene de muammâ-küşâ denir.

Muamma Arap edebiyatında ortaya çıkmış, Fars kültürüne geçtikten sonra müstakil bir ilim şeklinde ele alınıp kaide-leri tesbit edilmiştir. Bir kısım İran kaynaklarında ilk defa muamma söyleyenin Hz. Ali olduğu ileri sürülmüştür. Bu konuda ilk çalışmayı Şerefeddin Ali Yezdî'nin (ö. 858/1454) yaptığı belirtilmektedir. Onun koyduğu kuralları geliştiren Abdurrahman-ı Câmî'den sonra muamma çok rağbet edilen bir edebî tür haline gelmiş, Mîr Hüseyin b. Muhammed Şirâzî-i Nisâbûrî ile en ileri seviyeye ulaşmıştır (geniş bilgi için bk. Dihhudâ, XIII, 18704-18705).

Genellikle muamma bir beyitle yazılır ve gizlenen isim daha çok ikinci mısradan bulunur. Bir beyitte çoğunlukla bir isim gizlenmekle birlikte birden fazla kelimenin gizlendiği de görülmüştür. Ayrıca muamma tek bir kelimedede olabileceği gibi birden fazla kelimedede uygulanarak tek bir isim de elde edilebilir. Birden fazla beyitle, kıta ve rubâî şekliyle yazılan muammalar da vardır. Muamma yazmak veya çözmek için Arapça ve Farsça bilmenin yanı sıra ebced hesabı, İslâm kültürü, çeşitli inançlar, dil bilgisi, klasik edebiyat alanında da bilgi sahibi olmak gerekir. Ayrıca bir ismin kelimeler arasına gizlenmesinin edebî zevke ters düşmemesi ve gizlenen ismi güçlük de olsa bulmanın mümkün olması lâzımdır. Emrî'nin, "Gül yüzünde koma hatt-ı anberin / Giymesin mâtem libâsın yâsemîn" beyti çözümünü en kolay muamma örneklerindedir. Beyitteki "mâtem" yasa tekabül eder, "yâsemîn" lafzından yas elbisesi yani "y-s" harfleri çıkarılırsa "Emîn" ismi kalır.

Muammanın ne şekilde düzenleneceği ve çözüleceği "amel" adı verilen dört usulle bilinir. Gizlenen ismin harflerini veren usule "amel-i tahsîlî", gizlenen isme delâlet etmek üzere bulunan harf ve hecelerin nasıl yan yana getirileceğiyle bunların kaldırılması veya yer değiştirmesini gösteren usule "amel-i tekmîlî", muammanın hallini kolaylaştıracak usule "amel-i teshîlî", gizlenen isme hareke, sükûn, şedde verme yollarına da "amel-i tezyîlî" denir. Muammada kelime ve cümlelerin